

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩ У ВЕРХНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І

МИХАЙЛО ФИЛИПЧУК

Останнім часом все більше уваги приділяється вивченню доісторичних та ранньосередньовічних пам'яток Верхнього Подністров'я — регіону, який впродовж багатьох віків був своєрідною контактною зоною в розселенні і співіснуванні тамтешніх давніх народів. Серед наявних пам'яток особливе зацікавлення викликають укріплені поселення — городища, роль яких в історичному процесі важко переоцінити. Значне пошквдження у дослідженнях зумовлено також і тим, що стосовно деяких городищ у нас ще відсутня достовірна інформація про час функціонування та їх культурну приналежність.

У 1989 році автор цієї статті провів розвідки та розкопки на городищах в селах Кульчиці Самбірського і Солонсько Дрогобицького районів Львівської області.

На території та в околиці с. Кульчиці було проведено обстеження великого за площею городища, яке знаходиться за два кілометри на північний захід від села в урочищах: Біла дорога, Війтова Гора, Запуст, Гильова Гора та розташованого поруч із зазначеними укріпленнями могильника; здійснено розвідкові розкопки на місці валу та в межах укріпленого поселення, а також картографовано і обстежено городище в центрі села.

Вперше в поле зору науковців городище в околиці с.Кульчиці потрапило у кінці XIX ст.¹ Згодом, на початку XX ст.², коротку інформацію про нього подали Б.Януш³ та Т.Сулімирський⁴, а початок науковим пошукам — поклав Ярослав Пастернак. У 1933 році він відкрив 24 кургани і прокопав на городищі (ур. Біла дорога) кільканадцять квадратних метрів культурного шару⁵. Згодом, В.Кобільник дослідив біля в'їзду на городище житла гальштатського часу⁶. В 50-60 роках пам'ятку обстежили і провели на ній шурфування П.А.Раппопорт⁷ та В.В.Ауліх⁸, а на початку 90-х — Л.І.Крушельницька і М.С.Бандрівський⁹.

Городище площею близько 80 га займає частину північного схилу, який поступово переходить в заплаву Дністра і віддалений від ріки 3,5 км. Його площадка обнесена кільцевою лінією оборони: валом — шириною основи — 20 м і максимальною висотою — 3-3,5 м; бермою — шириною від 5 до 10 м та ровом — шириною 15 і глибиною 3 м. (рис. 1). Біля в'їзду, до основного оборонного рубежу прилягає невеликий вал під прямим кутом. Аналогічне за системою планування та часом городище виявлено працівниками Чернівецького краєзнавчого музею в с. Рухотин Хотинського району Чернівецької області¹⁰. В кінці 70-х років Л.І.Крушельницька віднесла його до ранньозалізного часу¹¹ (згодом воно повторно обстежувалося і автором цієї статті).

В північно-західній частині городища, на місці пошкодження його лінією газопроводу, було зроблено переріз валу (рис. 1, 2 а). Як показали результати дослідження, він — насипаний з світложовтих лесових суглинків, хоча в основі подекуди простежувалися чорні гумусовані суглинкові прошарки. З сторони зовнішнього схилу насипу, на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні (кв.16), виявлено рештки горизонтально покладеної обвугленої плахи. А під земляною конструкцією валу, на рівні давньої поверхні, яка представлена тут похованим чорноземом, збереглися сліди настилу у вигляді щільно складених обгорілих плах. Вал — однофазовий. Слідів підправлення чи перебудови в закладеній траншеї не виявлено.

З рухомого матеріалу віднайдено єдиний фрагмент кераміки біля внутрішнього підніжжя насипу, на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні, тобто на рівні давньої поверхні (Рис. 3-7). Це — нижня частина тулуба ліпного горщика, в якого з внутрішньої сторони спостерігалось чорне підлощення. В той же час зовнішня поверхня стінок є шершавою. В керамічному тісті переважає великозернистий шамот. Аналогічний посуд зустрічається в черепино-лагодівській групі гальштатського періоду і за Л.І.Крушельницькою датується періодом НаС-НАД (згідно хронології П.Райнеке).

В різних місцях площадки городища виявлено декілька западин — поверхневих слідів від заглиблених житлово-господарських споруд. Вони мають підквадратну форму розміром 4,5 x 4,4 м і досягають 0,5 м глибини¹².

На місці однієї з них було закладено розкоп (рис. 2б). Починаючи з глибини 0,25-0,3 м від рівня сучасної поверхні окреслилися контури прямокутної заглибленої споруди. Її заповнення

складалося з світло-сірих гумусованих суглинків лінзоподібної в січенні форми. Глибина земляного котловану об'єкта досягала — 0,25-0,3 м від рівня денної поверхні того часу. Рештки земляних стін будівлі розміром 3,65 x 3,9 м були орієнтовані за сторонами світу. Долівка виявилась нерівною, дещо горбкуватою. Біля південної і західної стін котловану простежено стовпові ямки. Подібні ямки відкрито також навколо ями господарського призначення, яка розташовувалась в центрі споруди. В її заповненні, на долівці житла та в незначному нашаруванні над останньою виявлено фрагменти ліпного посуду, глиняне прясло і кам'яні шліфовані плитки.

Верхні частини горщиків мають прямі або злегка відігнуті назовні вінця та прямі шийки (рис. 3: 1, 2). Іноді по тулубу спостерігаються конусоподібні наліпи і косі насічки. Нижні частини посудин — розлогі. Денця — чітко окреслені. Керамічне тісто віднайденого посуду містить значні домішки шамоту, внаслідок чого їх поверхня із зовнішньої сторони є шершавою. Випал — нерівномірний, блідо-цеглястого кольору.

Миски, котрі представлені тільки фрагментами, характеризуються дугоподібним та реброватим завершенням у верхніх частинах (рис. 3: 14, 15). Фактура їх керамічного тіста і випал такі ж самі, як і горщиків. За визначенням Л.І.Крушельницької цей матеріал слід віднести до черепино-лагодівської групи ранньоскіфського часу, тобто до VII ст. до н.е. Тут необхідно зазначити, що у свій час у межах північної частини городища В.Кобільник виявив залишки подібних будівель, де й зібрав аналогічні фрагменти кераміки¹³.

Поруч з городищем, за 200 м на південь від в'їзду, повторно обстежено курганну групу з 13 насипів¹⁴. Як виявилось в результаті повторних обстежень, за місцезростахуванням їх можна поділити на три підгрупи: по три, чотири і шість об'єктів. Важливо, що в кожній підгрупі є один курган діаметром — 40 та висотою — 3 м, один, або два кургани діаметром — 25-30 і висотою — 1,5-2 м. Решта насипів досягають — 15 м в діаметрі та — 1 м висоти. Відстань між могилами в підгрупах — 10-25 м, а між останніми — 70-90 м.

В урочищі Мачинське, яке знаходиться за 350 м на південний захід від городища, повторно обстежено другу частину могильника, де Я.Пастернак дослідив три кургани¹⁵. Зараз в цьому місці збереглися тільки дві підгрупи, в яких відповідно нараховується по три і чотири могильних насипи. Їх взаєморозташування та параметри поверхневих слідів подібні до вище охарактеризованих.

Підсумовуючи результати, отримані під час досліджень, вважаємо за доцільне висловити наш погляд з приводу деяких дискусійних моментів, і зокрема щодо культурної приналежності і часу функціонування укріплень, оскільки, незважаючи на результати досліджень, які були отримані за останні роки, деякі фахівці віднесли городище до ранньосередньовічної та середньовічної доби¹⁶, або ж вважають, що його хронологія “залишається неуточненою”¹⁷.

Після проведення пошукових робіт Я.Пастернак вперше порушив питання культурної приналежності городища. Він висловив думку, що “з огляду на свої дуже великі розміри (1200 x 900 м) та положення на рівнині не було воно певно місцем осідку князя чи твердинею, тільки служило за прибіжище для околичного населення з його живим інвентарем на випадок небезпеки”¹⁸. До такого висновку дослідник прийшов після того, як біля одної з брам¹⁹ “найшов культурну верству і перекопав з неї кількадесят квадратних метрів. На підставі керамічного матеріалу з типовим філястим орнаментом, ритим при помочі гребеня можна було означити час існування городища на XI-XII ст.”²⁰ Як бачимо, вагомих підстав відносити городище (тільки на основі віднайдених фрагментів кераміки та ще й виключно з культурної вестви) до зазначеного часу не має. Однак, це не завадило окремим дослідникам²¹ вважати укріплення в Кульчицях княжими, хоча в цей час було відомо, що поряд з розкопом свого попередника (Я.Пастернака — авт.), В.Кобільнику так і не вдалося віднайти жодного фрагмента кераміки княжої доби. Лише на глибині 1,4 м від рівня сучасної поверхні²² він відкрив залишки заглиблених жител з керамічним матеріалом ранньоскіфського часу²³. Наші пошуки підтвердили висновки В.Кобільника про функціонування заглиблених будівель зазначеного періоду в межах збережених укріплень. Більше того, зараз ми маємо підстави стверджувати, що забудова городища (залишки жител виявлені В.Кобільником та нами) була синхронною з лінією оборони, оскільки: поперше — в обох випадках (вал і житло) зводилися на одному і тому ж рівні денної поверхні; по-друге — отриманий з цих об'єктів рухомий матеріал за всіма притаманними йому ознаками датується ранньоскіфським часом. Таким чином, спроби віднести городище до XI-XII ст., або ж вважати його не визначеним в часовому аспекті, на нашу думку, безпідставні і помилкові. Якщо припустити, що Я.Пастернаком були виявлені уламки горщиків княжої доби (отриманий

ним матеріал не зберігся), то культурний шар може бути тільки свідченням функціонування селища давньоруського часу і жодного відношення до оборонних споруд, а значить і городища, не має.

Аналогічні (до кульчицького) городища виявлено і досліджено не тільки в лісостеповій зоні України, які приводять Р.Сулик та М.Бандрівський²⁴, але й в Прикарпатті. Як уже зазначалося, у 1981 році нами було обстежено городище в с. Рухотин Хотинського району Чернівецької області. Воно також розташоване близько (до 5 км) до Дністра, на його правому березі. Зараз територія укріплень та найближчих околиць покрита буковим пралісом, котрий досить добре зберіг залишки оборонних ліній. Городище займає південносхідний схил високого плато (горбогір'я). Його овална в плані площадка оточена кільцевою лінією оборони: валом — шириною основи — 20 м і висотою — до 8 м; бермою — шириною до 10 м та ровом — шириною — 8-10 і глибиною — 3 м. Укріплена площа досягає понад 20 га. В східній частині городища знаходився в'їзд, до якого під прямим кутом прилягає невеликий вал. На думку фахівців, така закономірність в планувальній структурі ліній оборони, і зокрема в районі в'їзду, була викликана загальноприйнятими тодішніми вимогами фортифікаційного мистецтва і спеціально призначалася для фланкуючого обстрілу²⁵. Отже, найбільш подібне до кульчицького городища є рухотинське. Ця подібність простежується в: топографії (пам'ятка знаходиться за декілька кілометрів від правого берега Дністра); локальному характері ландшафту та планувальній структурі оборонних ліній. Можливо вони (кульчицьке та рухотинське городища) були центрами племінних груп, що проживали в Прикарпатті в ранньоскіфський час.

Для повнішої характеристики пам'ятки важливе значення можуть мати матеріали могильника. Не виключено, що курганні групи є синхронними з укріпленнями. В такому разі цей археологічний комплекс міг би бути одним з базових у вирішенні низки актуальних питань ранньоскіфської доби в Українському Прикарпатті.

Друге городище, яке було обстежено й картографовано, знаходиться в центрі села Кульчиці (ур. Королівське, Вали — рис. 4). В 60-х роках його описав П.А.Раппопорт²⁶. Воно займає північно-західний схил мису. Укріплена площадка розміром 50 x 60 м має прямокутну, в плані, форму. Вона оточена валом, шириною основи — 8 м і висотою — 3,5 м, який в кутах викінчується еліпсоподібними бастіонами. Із зовнішньої сторони земляний насип переходить в широкі рови, трапецеїподібної в перетині форми, шириною — 10 і глибиною (до сучасного рівня дна) — 0,5 м. Зараз заповнення рову представлене болотно-торфовими ґрунтами, а в окремих місцях протікають струмки. В насипі південно-східного бастіону, котрий дещо поруйнований зсувами, виявлено фрагмент вінця кружального горщика XVI - XVII ст. (рис. 3: 8). Форма площадки, наявність на кутах бастіонів та віднайдений в насипі матеріал дозволяють попередньо віднести городище саме до такого часу.

Ще одне, велике за розмірами городище, яке досліджувалося нами у Верхньому Подністров'ї, знаходиться на околиці с.Солонсько. Перші відомості про нього подано Б.Янушом²⁷, котрий тільки констатує факт наявності валів і ровів, що знаходяться в лісі на північ від села. Наукові пошуки на території городища розпочав В.Кобільник²⁸. В середині 30-х років він провів обстеження і на основі підйомного матеріалу відніс його до княжої доби²⁹. В 60-х роках В.Ауліх повторно обстежив пам'ятку і зробив на ній незначне шурфування на укріплених площадках. Це дало йому підстави датувати городище X-XIII ст.³⁰

Городище розташоване на північно-східній околиці села в урочищі Вали (рис. 5). Воно займає мис західної орієнтації. Це — природне підвищення, оточене болотистими заплавами старого русла р.Тисмениця та її невеличкою безіменною притокою. Лінії захисту проходять по краю схилу, а від сторони поля — впоперек мису. Центральна площадка складається з двох ділянок. Перший і другий оборонні рубежі обмежують округлу в плані ділянку, площею 2,4 га. Третій — з півдня, заходу і півночі проходить паралельно до двох попередніх, а із сходу — трохи відходить від них, відділяючи другу ділянку, яка разом із першою досягає 12,8 га. Решта оборонних споруд захищають підступи від поля, де разом з ярами, балками та болотами творять суцільну систему перешкод. Загальна площа укріпленого поселення складає 18 га. В цілому, для городища характерна багаторядність ліній захисту. Ця система зустрічається також в Пліснеську, Стільську, Рокитному, Добростанах, Підгородищі, Ганачівці, Підгородді, Ревно та на інших пам'ятках Українського Прикарпаття, а також в Тулигловах³¹ (Польща, Перемишльське воєводство), Фундул Герці³² (Румунія, Сучавський повіт), Празі Дольні Лібоці, Лібіці над Цідлінов, Старій Коуржімі та ін.³³ (Чехія).

Виходячи з програми досліджень свою увагу ми зосередили на виготовленні інструментального топогеодезичного плану, пошукових роботах в околиці пам'ятки, вивченні характеру системи оборони і виявленні синхронних об'єктів її забудови. При цьому головними були все ж таки два останні завдання, оскільки на думку окремих фахівців городища з багатьма лініями оборони є різночасовими, тобто такими, що відносяться до різних історичних періодів та культур. Тому, вважаємо за необхідне подати детальний опис отриманих результатів.

Перший вал — шириною — 8 та висотою — 2 м, насипаний з жовтих лесовидних суглинків (рис. 6 а, Тр. № 1). В його насипі збереглися уламки двох, горизонтально покладених горілих плах, навколо яких виявлено чорний гумусований прошарок. Одна з плах знаходилась на глибині — 1,1 м від умовного рівня (0,5 м від гребеня валу), а друга — відповідно 1 та 0,4 м. З внутрішньої сторони змив основи валу перекривав залишки наземної прибудови, яка входила до оборонної лінії. Вона досягала 3 м ширини і була заглиблена нижче рівня денної поверхні до 0,15 м. Тут необхідно зауважити, що денна поверхня в цьому місці представлена чорними гумусованими суглинками, котрі залягають на глибині 0,1 м від рівня сучасної поверхні. Заповнення будівлі було виражене темно-сірим суглинком із значним вмістом вугілля. Під ним, на долівці, віднайдено фрагменти кружальної кераміки (рис. 7: 1, 2). Це здебільшого вінця з манжетоподібним викинченням, які плавно переходять до шийки. Іноді в межах останньої спостерігається хвилястий рифлений орнамент. Керамічне тісто — добре відмучене, з переважаючими домішками дрібно- та середньозернистого піску. Випал — пічний, рівномірний, цеглястого і світло-коричневого кольору. Посуд з аналогічними ознаками зустрічається в закритих короткотривалих комплексах другої половини X - на початках XI ст.

Зовнішні схили валу переходили в рів, шириною — 2 та глибиною — 4,5 м від умовного рівня (0,75 м від рівня сучасного дна). Лише на його дні віднайдено вугілля та уламки кружальних горщиків. За всіма ознаками вони виявились подібними до посуду з наземної прибудови. В південній, західній і північній частинах мису перша оборонна лінія збудована в місцях, де різко зростає експозиція схилу. В свою чергу це надає збереженому валу ілюзорну стрімкість.

Друга лінія оборони має майже такі ж самі параметри, як і перша. Основу насипу складає темно-сірий суглинок, шириною — 9 і висотою — 2,5 м (рис. 6 б, Тр. № 2). З внутрішньої сторони укріплення (кв. 1г - 3г), на глибині 0,15 м від рівня сучасної поверхні, виявлено залишки наземної прибудови до валу, шириною — 3,1 м. Її заповнення — чорні гумусовані суглинки, насичені вугіллям та золою, що й дозволило добре простежити контури об'єкта. На гумусованому прошарку, товщиною 0,1 м, котрий залягає над долівкою споруди, збереглась кам'яна площадка, розміром 1,6 x 1 м. Вона викладена з рінякового каміння. В заповненні будівлі, на площадці і на долівці, зібрано фрагменти кружальних горщиків (рис. 7: 3) другої половини X - початків XI ст.

Завдяки стрімкій експозиції схилу, зростання котрої починається в зовнішньому напрямку після другого оборонного рубежу, рів мав досить таки невеликі розміри. Він досягав — 2 м ширини і був заглиблений до — 0,55 м щодо рівня денної поверхні. В окремих місцях цей об'єкт переходив в ескарп. На дні рову (у межах закладеної траншеї) віднайдено маленькі уламки верхніх частин кружальних горщиків, які за всіма наявними ознаками подібні до посуду з наземної прибудови до валу.

Дослідження третьої лінії оборони проводилось в двох місцях: поряд з попередніми розкопами у північно-західній частині городища та з сторони поля (рис. 5, 6 в, г).

Траншеєю № 3 (рис. 6 в), яку закладено за декілька метрів на північний захід від двох попередніх, було зроблено переріз валу й рову. В основі, вал досягав — 10 м ширини і зберігся до — 2 м висоти. Його земляний насип складався з темно-сірих та світло-бурих суглинків, що відмежовувались горизонтальною й вертикальною плахами. З внутрішньої сторони, на рівні денної поверхні, простежено контури наземної прибудови до валу, шириною — 3,1 м. Її заповнення — чорні гумусовані суглинки виявились сильно насиченими вугіллям. На долівці споруди знайдено уламки кружальних горщиків, що побутували в другій половині X - на початках XI ст. Зовнішні схили насипу переходили в цьому місці у ескарп, котрий поєднується зі стрімким схилом.

Від поля (східна частина городища) вал третього оборонного рубежу в основі зберігся до — 10 м ширини та — 3,1 м висоти (рис. 6 г, Тр. № 4). В його насипі зафіксовано чергування жовтих і світло-жовтих лесовидних суглинків, які сегментними прошарками накладаються один поверх другого. На зовнішньому схилі, в середині земляної конструкції (кв. 10 а - 12 а), виявлено рештки горілого дерева, а дещо нижче під ним — лінзоподібний шар чорного гумусо-

ваного суглинку із значним вмістом вугілля. Вал споруджений на темно-сірих лесовидних суглинках, котрі визначають рівень денної поверхні. Біля внутрішнього підніжжя відкрито залишки наземної будівлі, шириною — 3,2 м. Верхня частина її заповнення складалася з чорних суглинків, нанесених сюди в результаті розорювання центральної площадки городища після припинення функціонування тут життя. Напевно тому, на глибині 0,15 м було виявлено кості тварин та керамічну люльку XVII-XVIII ст. (рис. 7: 11, 12). В той же час, на долівці споруди знайдено фрагменти кружальної кераміки, яка за всіма наявними ознаками аналогічна до посуду з наземних прибудов першої та другої оборонних ліній.

Зовнішній схил валу плавно переходить в рів, шириною — 4 і глибиною — 1,2 м від рівня сучасної поверхні. Він був заповнений чорними гумусованими суглинками, вугіллям та золою.

Окрім охарактеризованих трьох кільцевих оборонних рубежів городище укріплене від сторони поля ще (зараз частково збереженими) трьома валами й ровами: четвертим, п'ятим та шостим. Серед них, перш за все, варті уваги два останні, що збудовані на внутрішньому схилі щодо центральної площадки. В аналогічних умовах зовнішні оборонні лінії, збудовані на окраїнах Пліснеського, Стільського, Ганачівського, Рокитнянського та ін. городищах Українського Прикарпаття, які обстежувалися і досліджувалися автором статті.

Основа п'ятого валу досягала — 6 м ширини та — 0,95 м висоти. Насип складався з жовтих лесовидних суглинків, котрі перекривали лінзоподібний в січенні прошарок із світло-сірих лесовидних суглинків. Їх максимальна товщина досягала — 0,6-0,95, а ширина — 3 м (рис. 10 а). Зовнішні схили валу переходять в рів. В нижніх шарах його заповнення виявлено фрагменти кружального горщика (рис. 10: 1) з манжетоподібними вінцями та слабо вираженою шийкою, котра плавно переходить до тулуба. Склад керамічного тіста і характер випалу аналогічні до фрагментів тих горщиків, що були віднайдені в попередніх об'єктах, а значить їх слід віднести до того ж самого часу.

Шостий вал проходить паралельно до попереднього на віддалі — 10-12 м, а тому його топографія є такою ж самою, тобто він проходить вздовж експозиції схилу. Земляний насип складається з жовтих лесовидних суглинків, насипаних на денну поверхню. Ширина основи досягає — 5 м, висота — 1 м (рис. 10: 2). Паралельно до валу проходить неглибокий рів, на дні якого зібрано уламки кружального горщика. Його форма характеризується ледь вираженим манжетоподібним викінченням вінець, короткою шийкою, котра плавно переходить до тулуба, середньо розхиленою придонною частиною та рівним дном. У фактурі керамічного тіста переважає дрібно- і середньозернистий пісок. Випал пічний, рівномірний, цеглястого кольору. Як уже зазначалося, такий посуд найчастіше зустрічається в закритих комплексах короткотривалих поселень «височинної» групи, тобто побутував на завершальних етапах культури типу Луки Райковецької. Цим часом необхідно датувати досліджуваний об'єкт.

Під час розкопок укріплених поселень особливу увагу привертає вивчення їх планувальної структури, і зокрема забудови. В різних частинах Солонського городища культурний шар має неоднакову потужність. На центральній площадці (перша і друга ділянки) його товщина досягає від 0,25 до 0,4 м. В окремих місцях другої ділянки виявлено незначне скупчення глиняної обмазки, дрібненькі фрагменти кружальної кераміки та уламки шлаків. Оскільки тут зараз орне поле, то в значній мірі він є пошкоджений. За межами кільцевих оборонних рубежів культурний шар поступово потоншується, а на схилах і між третім і шостим валом та ровом — зовсім відсутній.

На північному схилі, між другою і третьою лінією оборони виявлено поверхневі сліди заглиблених будівель у вигляді западин. Кожна з них досягає — 2,5-3 м в діаметрі і 0,4-0,5 м глибини. По периметру вони оточені валоподібними насипами — шириною 1,2 і глибиною — 0,25 м. Як відомо, це — залишки штучного нарощення земляних стін. На місці однієї із западин відкрито рештки заглибленого житла. Його земляний котлован був квадратної, в плані, форми розміром — 3,2 x 3,2 м (рис. 8). Заповнення об'єкта представлено трьома нашаруваннями: з боку експозиції схилу, під дерном (0,03-0,08 м) спостерігаються змиви чорних гумусованих ґрунтів товщиною — 0,25-0,3 м, що потрапили сюди з культурного шару, котрий поширений в цьому місці за межами споруди; нижче, з глибини — 0,35 м залягають світло-бурі опідзолені суглинки, насичені органічними рештками, які доходять до відмітки 0,75 м від рівня сучасної поверхні; а над долівкою були поширені важкі суглинкові ґрунти "материкового" походження з вкрапленнями вугілля та золи. Їх товщина не перевищувала 0,4 м. Ширина штучного нарощення земляного котловану досягала — 1,2 м ширини та — 0,4 м збереженої висоти. Котло-

ван був заглиблений в материкову основу до 0,5-0,7 м. На долівці, по периметру стін котловану, простежено сліди від нижніх вінців зрубу у вигляді рівчаків та горілих балок. В центрі споруди і біля печі-кам'янки, що займала північно-західний кут, виявлено стовпові ямки діаметром до 0,05 м і глибиною — 0,05-0,1 м. Піч-кам'янка довжиною — 1,3, шириною — 1 та високою — 0,6 м була вимощена на невисокому материковому останці з каменю-пісковика. На долівці споруди і в печі зібрано уламки шести кружальних горщиків (рис. 9). За формою вони характеризуються манжетоподібними викінченнями вінець, прямими короткими шийками, що плавно переходять до тулубів, а також добре вираженими плічками. Найбільше розширення посудин припадає на 2/3 їх висоти. За фактурою керамічного тіста горщики поділяються на дві групи. Для першої, більш чисельної, групи (рис. 8: 1, 2, 3, 4, 7, 8) — характерне добре відмучене тісто з домішками дрібно- та середньозернистого піску. Випал — пічний, рівномірний, цеглястого кольору. Другу групу складають горщики, які виготовлені з каолінових глин. Незначними домішками тут виступають зерна дрібного шамоту. На території Українського Прикарпаття уламки подібного посуду виявлено під час дослідження Плісеська³⁴, які на думку М.П.Кучери необхідно віднести до X - початку XI ст.³⁵ Тут слід зазначити, що ранньокружальні горщики, виготовлені з каолінової глини, зустрічаються досить рідко, зате — в широкому ареалі. Є.Н.Сімонова вказує, що ранньосередньовічну білоглиняну кераміку, виявлену “на територіях: Болгарії, Румунії, бувшого СРСР, Угорщини, Чехословаччини і Польщі”³⁶, слід відносити до X - початку XI ст.

Ще два об'єкти виявлено і обстежено між третьою та четвертою лініями оборони. На невеличкому мисі в ур. “Біля Славкового ставу” знаходяться два кургани. Один з них досягає — 10 м в діаметрі і — 1 м висоти, а другий відповідно — 6 та 0,5 м.

Поряд з городищем, на лівому березі безіменного потоку (територія сучасного села), зібрано підйомний матеріал, серед якого були фрагменти кружального посуду, точильний брусок, уламок жорен та каміння із слідами вогню. На нашу думку, це — залишки селища. Керамічні знахідки дозволяють віднести його до X - початку XI ст.

Таким чином, результати, отримані під час розкопок та розвідок на території і в околиці Солонського городища, дозволяють встановити час функціонування та культурну приналежність пам'ятки, а також простежити деякі елементи його структури. Як уже зазначалося вище, городище відноситься до категорії пам'яток, для котрих характерна велика укріплена площа, оточена багатьма лініями оборони. Подібні городища, і зокрема їх зовнішні оборонні лінії, окремі дослідники³⁷ відносять до ранньозалізного віку, а пам'ятки — вважають різночасовими. Безперечно, що протягом IX - X ст. слов'янське населення Українського Прикарпаття досить часто використовувало уже нефункціонуючі укріплення ранішого часу³⁸. Тому в кожному конкретному випадку необхідно встановити час побудови і функцію тієї чи іншої лінії захисту та її відношення до забудови площадок.

Перш за все зупинимось на характері оборонних ліній. Конструктивні особливості збережених земляних валів вказують на їх однофазовість. Вони споруджені на денній поверхні, яка залежно від місцезнаходження представлена чорними гумусованими, або ж сірими опідзоленими суглинками. Їх основа переважно складається з ґрунтів материкового походження. Іноді в серцевинах земляних насипів (оборонна лінія № 1, 3) простежуються рештки дерев'яних конструкцій. З внутрішньої сторони до них (перші три кільцеві лінії захисту) прилягали залишки наземних прибудов оборонного характеру, шириною близько 3 м. В подібній споруді першого валу виявлено балку від поперечної стіни. Не виключено, що ці об'єкти складали суцільний ряд по периметру кільцевих ліній захисту. В той же час, в наземній прибудові другого валу збереглися рештки кам'яної площадки, вимощеної з ріняка, розміром 1,5 x 0,95 м. Аналогічні площадки виявлено під час дослідження першої оборонної лінії Стільського городища³⁹. Залишки кам'яних конструкцій з тилової сторони валів Б.О.Тимошук досліджував на Ленківцькому городищі XII-XIII ст. Він вважає, що це кам'яні доріжки, які викладались зверху горизонтально перекриття приміщень оборонного характеру і використовувались “для зручності пересування воїнів за любої погоди”⁴⁰. В даному випадку з таким висновком важко погодитися, оскільки каміння не було розкидано хаотично, чого слід було б чекати внаслідок пожежі споруди, а — збереглася кладка прямокутної форми. Покищо, неможливо пояснити її призначення.

Біля внутрішнього підніжжя п'ятого та шостого валів наземних прибудов оборонного характеру не виявлено. Але це не означає, що їх там не було. Так, в аналогічних (за топографією, конструктивними особливостями та часом функціонування) зовнішніх валах з Плісеська виявлено наземні будівлі розміром 6 x 4 м, котрі знаходились на віддалі 13 м одна від другої⁴¹.

Наявність таких оборонних споруд біля внутрішнього підніжжя зовнішніх ліній захисту, однофазовість останніх та віднайдені там керамічний матеріал однозначно свідчить про те, що вони були збудовані і функціонували протягом завершального етапу культури типу Луки Райковецької, тобто в X ст. А разом з синхронною забудовою укріплених площадок вони вказують на існування в Українському Прикарпатті великих городищ полісної моделі, поява яких припадає на X ст.⁴²

Вагомі результати у підтвердженні і подальшій розробці зазначеної проблеми — проблеми функціонування городищ полісної моделі — можна було б отримати під час дослідження курганних насипів. За зовнішніми ознаками і топографією їх попередньо можна вважати синхронними до городища. Якщо під час майбутніх досліджень підтвердиться висловлена думка, то ми отримаємо вагомі підстави для вирішення питань, пов'язаних не тільки з урбанізаційними, але й соціальними та економічними процесами в період формування держави — України-Руси.

Отже, обстеження, картографування і навіть незначні розвідкові розкопки в Кульчицях і Солонську дозволили отримати не тільки достовірну інформацію про час функціонування, культурну приналежність городищ та деякі елементи їх планувальної структури, але й висловити припущення про існування тут археологічних комплексів — синхронних укріплених та неукріплених поселень і могильників, що має важливе значення у вивченні раннього періоду нашої історії.

¹ Słownik Geograficzny. - 1882. - m 4.

³ Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Calicyi Wschodniej. - Lwow, 1918. - S. 198.

⁴ Sulimirski T. Sprawozdania z dzialalnosci Lwowskiego osrodka przedhistorycznego // ZOW, 1935. - Т. 10. - С. 15.

⁵ Пастернак Я. Нові археологічні набутки // ЗНТШ. - Львів, 1933, - Т. CVII. - С. 251; його ж. Доісторичні Кульчиці // Діло. - Львів, 1933. - Ч. 221.

⁶ Кобільник В. Відкриття доісторичних землянок в Кульчицях // Літопис Бойківщини. - Самбір, 1936. - Ч. 3. - С. 12; його ж. З археології Бойківщини. - Самбір, 1936. - Ч. 7. - С. 4-6.

⁷ Раппопорт П.А. Звіт про вивчення фортець в 1962 р. // Архів ІУ НАН України. - Оп. 5. - № 316 а. - С. 9.

⁸ Ауліх В.В. Звіт про роботу Прикарпатської археологічної експедиції в 1964-1965 рр. // Архів ІУ НАН України. - Оп. 5. - № 386. - С. 5-6.

⁹ Сулик Р., Бандрівський М. Гальштатські городища поблизу сіл Кульчиці і Розгірче на Передкарпатті // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. - К., 1983. - С. 138.

¹⁰ Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині за доби бронзи та раннього заліза (під ред. Л.І.Крушельницької, Л.Г.Мацкевого, І.К.Свешнікова та ін.). - К., 1982. - Т. II - С. 159.

¹¹ Там же.

¹² Поверхневі сліди аналогічних заглиблених об'єктів виявлено і один з них досліджено у 1980 році під час розвідок на території Широкополянського городища (Глибоцький район Чернівецької області), яке знаходиться на правому березі р. Серет

¹³ Кобільник В. Відкриття доісторичних землянок в Кульчицях. - С. 13-14.

¹⁴ В 1933 році Я.Пастернак обстежив в околиці городища 24 курганні насипи, які розташовані в двох місцях (Пастернак Я. Доісторичні Кульчиці.).

¹⁵ Пастернак Я. Доісторичні Кульчиці.

¹⁶ Ратич О.О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. - К., 1957. - С. 16; Свешніков І.К. Довідник з археології України. Львівська область. - К., 1976. - С. 69; Корчинський О.М. Раннефеодальные центры летописных хорват IX-X вв. в Верхнем Поднестровьи (по данным новых археологических исследований) // Материалы школы молодых славистов и балканистов. - М., 1990. - С. 7-8. - Рис. 1; його ж. Городища Верхнього Подністров'я IX - початку XIV ст. (Нові дані до історії та культури) // Бойківщина. Історія та сучасність. (Матеріали історико-народознавчого семінару. - Львів-Самбір, 1995. - С. 40-41.

¹⁷ Корчинський О.М. Городища IX-XIV ст. в Басейні Верхнього Подністров'я // Автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня к.і.н. - К., 1996. - С. 11.

¹⁸ Пастернак Я. Доісторичні Кульчиці.

¹⁹ Як показали результати обстеження та картографування, на городищі є лише один в'їзд, який

знаходиться у південно-східній частині, від сторони поля. В цьому місці для торців кільцевих валу та рову притаманні всі характерні ознаки такого типу об'єктів, незалежно від часу їх функціонування (див. Филипчук М.А. Слов'янські поселення VIII-X ст. в Українському Прикарпатті // Дисертація на здобуття наук. ступеня к. і. н. - Львів, 1996. - С. 52-53). А в даному випадку мається на увазі природний розрив оборонної лінії, що була розмита в пізніші часи струмком у північній частині городища (Рис. 1).

²⁰ Пастернак Я. Нові археологічні набутки.

²¹ Ратич О.О. Древньоруські археологічні пам'ятки... - С. 16; Свешніков І.К. Довідник з археології України. Львівська область. - С. 68-69; Корчинський О.М. Городища Верхнього Подністрів'я IX-XIV ст. - С. 40-41.

²² Така глибина долівок будівель, як відповідно і давня поверхня, на нашу думку, зумовлена в цій частині городища алювіальними наносами (див. Рис. 1).

²³ Кобільник В. Відкриття доісторичних землянок в Кульчицях. - С. 12-19.

²⁴ Сулик Р., Бандрівський М. Гальштатські городища... - С. 141-142.

²⁵ Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н. э. - К., 1983. - С. 8-376.

²⁶ Раппопорт П.А. Звіт про роботу загону по вивченню фортець в 1962 р.

²⁷ Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Calicyi Wschodniej. - S. 107.

²⁸ Кобільник В. З археології Бойківщини. - С. 4-6.

²⁹ Там же. - С. 6.

³⁰ Ауліх В.В. Звіт про роботу Прикарпатської археологічної експедиції в 1964-1965 рр. // Архів ІУ НАН України. - Оп. 5. - № 386. - С. 5-6.

³¹ Cabalska M. Wielozlowne grodzisko wczesnosredowieczne w Tuligłowach, pow. Przemyśl // Spr. A. - 1979. - T. XXXI. - S. 253-270.

³² Petresku-Dimbowita, Dan Teodor. Sisteme de fortificatii medievale timpurii la est de Carpati. - Jasi, 1987. - S. 12.

³³ Slama J. Stredni Cechy v Ranem stredoveku (II. Hradiste, prispewky k jejich dejinam a vyznam. - Praha, 1986. - S 84, 78, 75.

³⁴ Кучера М.П. Кераміка древнього Пліснеська // Археологія. - 1962. - Т. XII. - С. 147. - Рис. 19: 3; його ж. Древній Пліснеськ // АП. - Т. XII. - С. 3-56.

³⁵ Там же.

³⁶ Симонова Е.Н. К вопросу о распространении белоглиняной керамики // Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. - К., 1996. - С. 139.

³⁷ Раппопорт П.А. К вопросу о Плеснеске // СА. - 1965. - № 4. - С. 92-103.

³⁸ До таких городищ, перш за все, необхідно віднести укріплення у Волоці, Ржавинцях, (Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. - К., 1976. - С. 148, 165-166), Васловивцях, Коростоватій, Садгорі (Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. - К., 1982. - С. 161, 172, 186), Рудниках, Крутилові, Городниці, Горошівцях, Ленківцях, Рухотині, Снячеві, Чернівцях, широкій Полянці та ін. (Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. н.э. - М., 1990. - С. 45, 49, 151, 152, 154, 159, 161, 162, 174, 178, 182).

³⁹ Корчинський О.М. Звіт про роботу Верхньодністрянської слов'яноруської археологічної експедиції у 1987 р. // Архів ІУ НАН України. - Львів, 1988. - 37 с.

⁴⁰ Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. - С. 70.

⁴¹ Филипчук М.А. Звіт про польові дослідження Бродівського загону Львівської госпдогвірної археологічної експедиції у 1990 р. на території колгоспу "Дружба" в зоні меліоративних робіт (околиці Пліснеського городища) // Архів ІУ НАН України. - Львів, 1991. - С. 1, 6, 8. - Рис. 2: 4.

⁴² Филипчук М.А. Слов'янські поселення VIII-X ст. в Українському Прикарпатті // Дисертація ... - С. 165-166; його ж. Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тисячоліття нашої ери. Стільсько та його округа // Миколаївщина. Збірник наукових статей. - Львів, 1988. - Т. I. - С. 95-101.

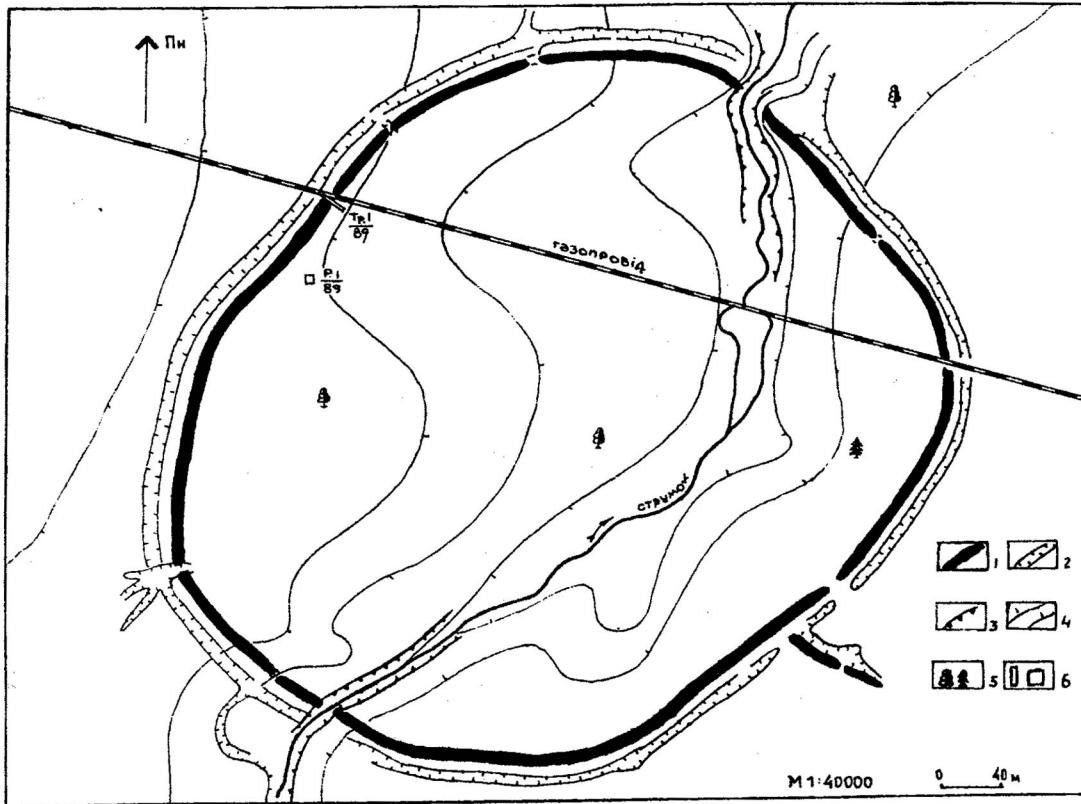

Рис. 1. План Кульчицького городища. 1 - вал; 2 - рів; 3 - яр;
4 - горизонталі; 5 - мішаний ліс; 6 - розкопи і траншеї.

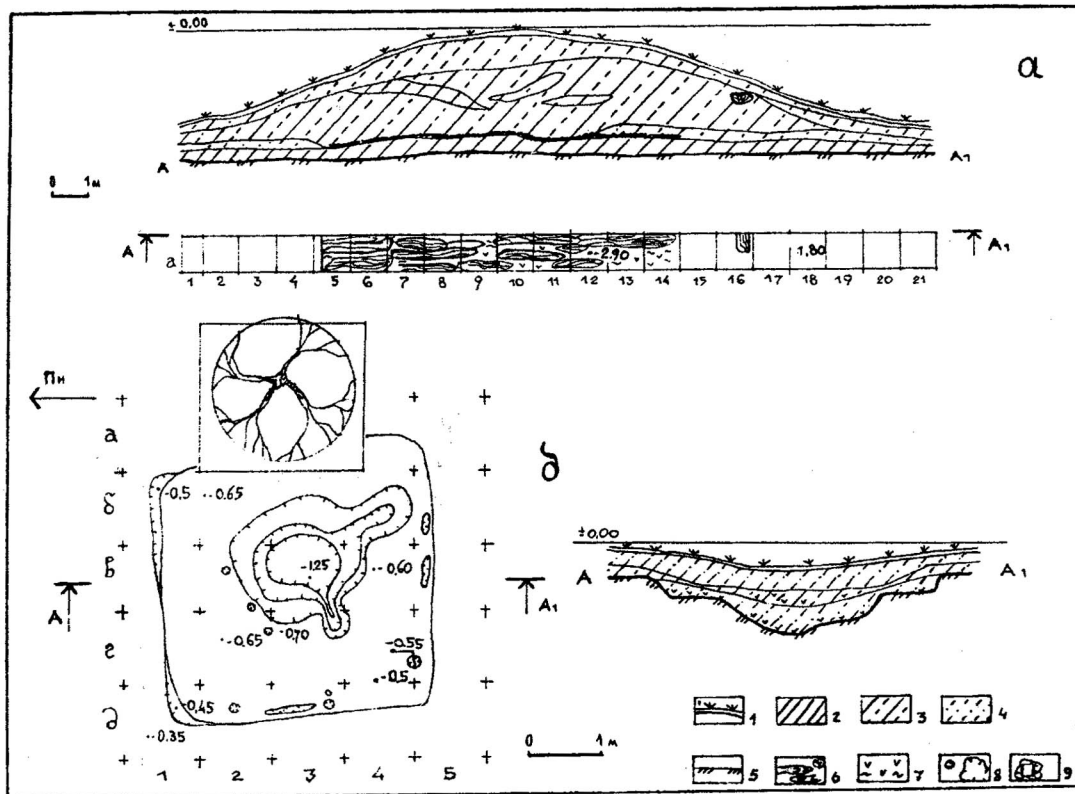

Рис. 2. Розріз валу - а; план і профіль житла з кульчицького городища - б. 1 - сучасна поверхня (дерн); 2 - чорнозем; 3 - жовті лесові суглинки; 4 - світло-сірі лесові суглинки; 5 - материк; 6 - горілі плахи і дерево; 7 - вугілля, зола; 8 - ями і ямки; 9 - не розкопана територія, зайнята деревами.

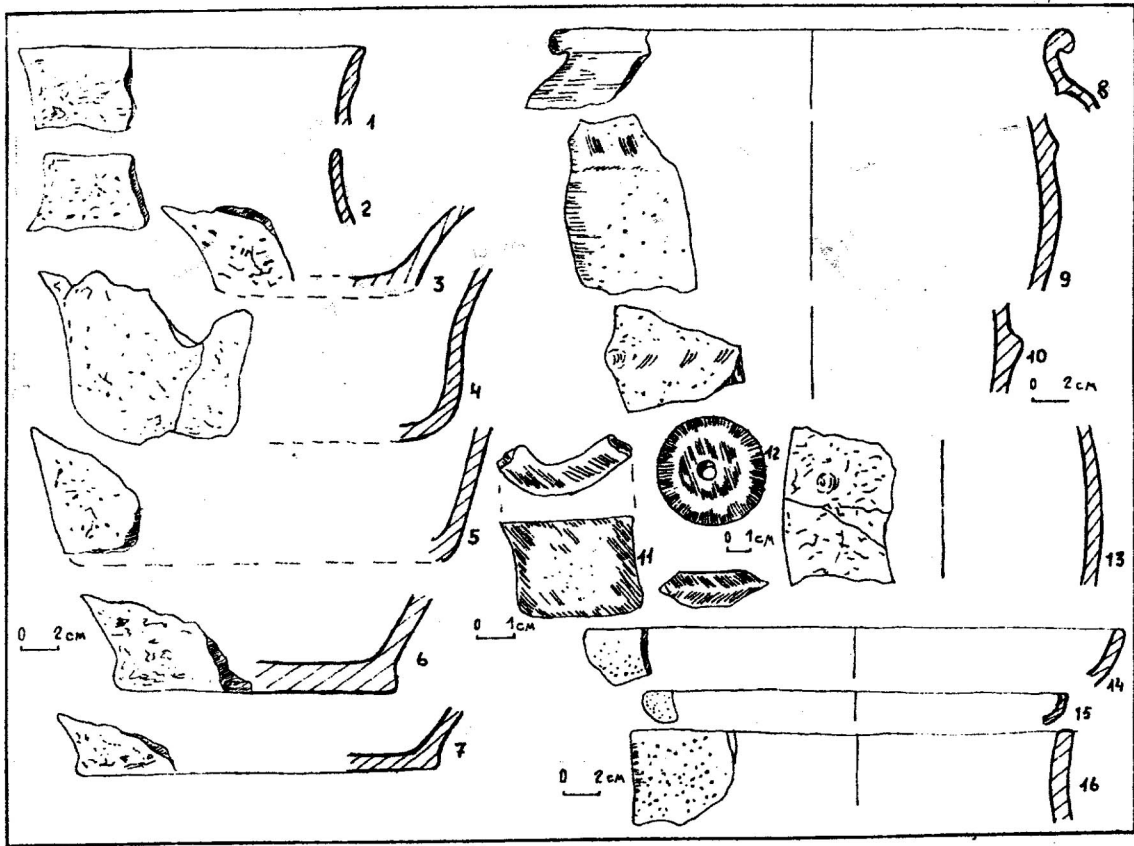

Рис. 3. Знахідки з розкопок Кульчицького городища.

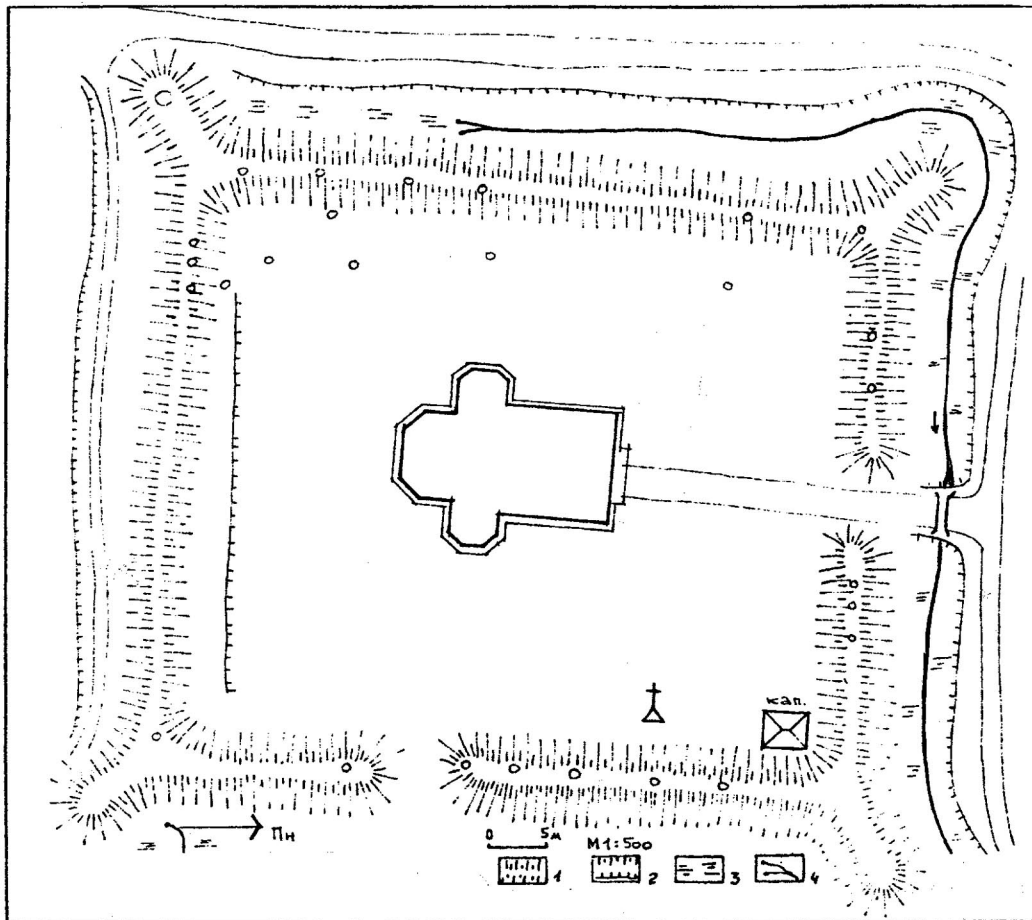

Рис. 4. План Кульчицького городища (ур.Вали).
1 - вал; 2 - рів; 3 - болото; 4 - джерело і струмок.

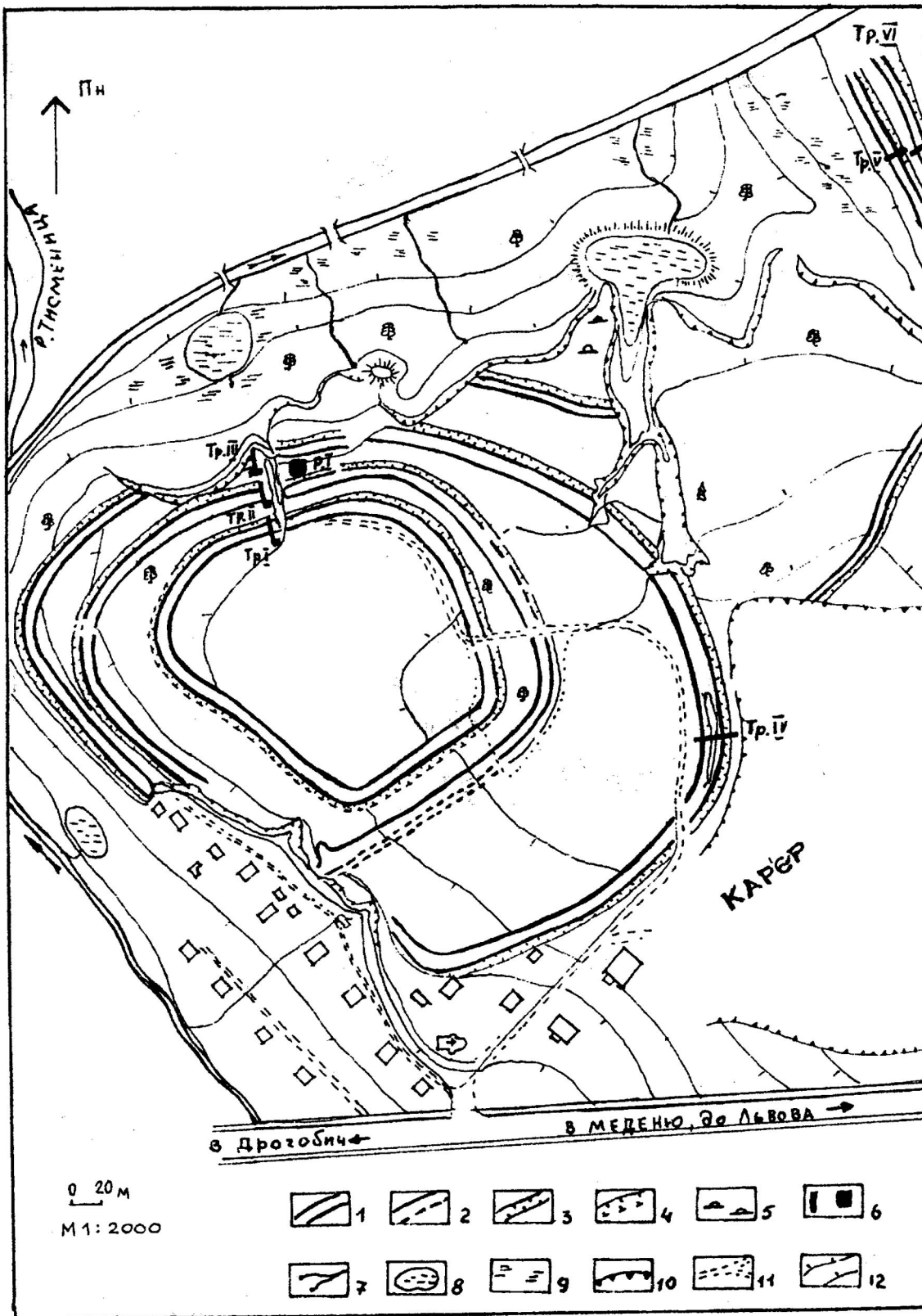

Рис. 5. План Солонського городища. 1 - збережений вал; 2 - частково зруйнований вал; 3 - збережений рів; 4 - зруйнований рів; 5 - кургани; 6 - місця траншей і розкопів; 7 - джерела, струмки; 8 - ставки; 9 - болото; 10 - межа кар'єру; 11 - ґрунтові дороги; 12 - горизонталі.

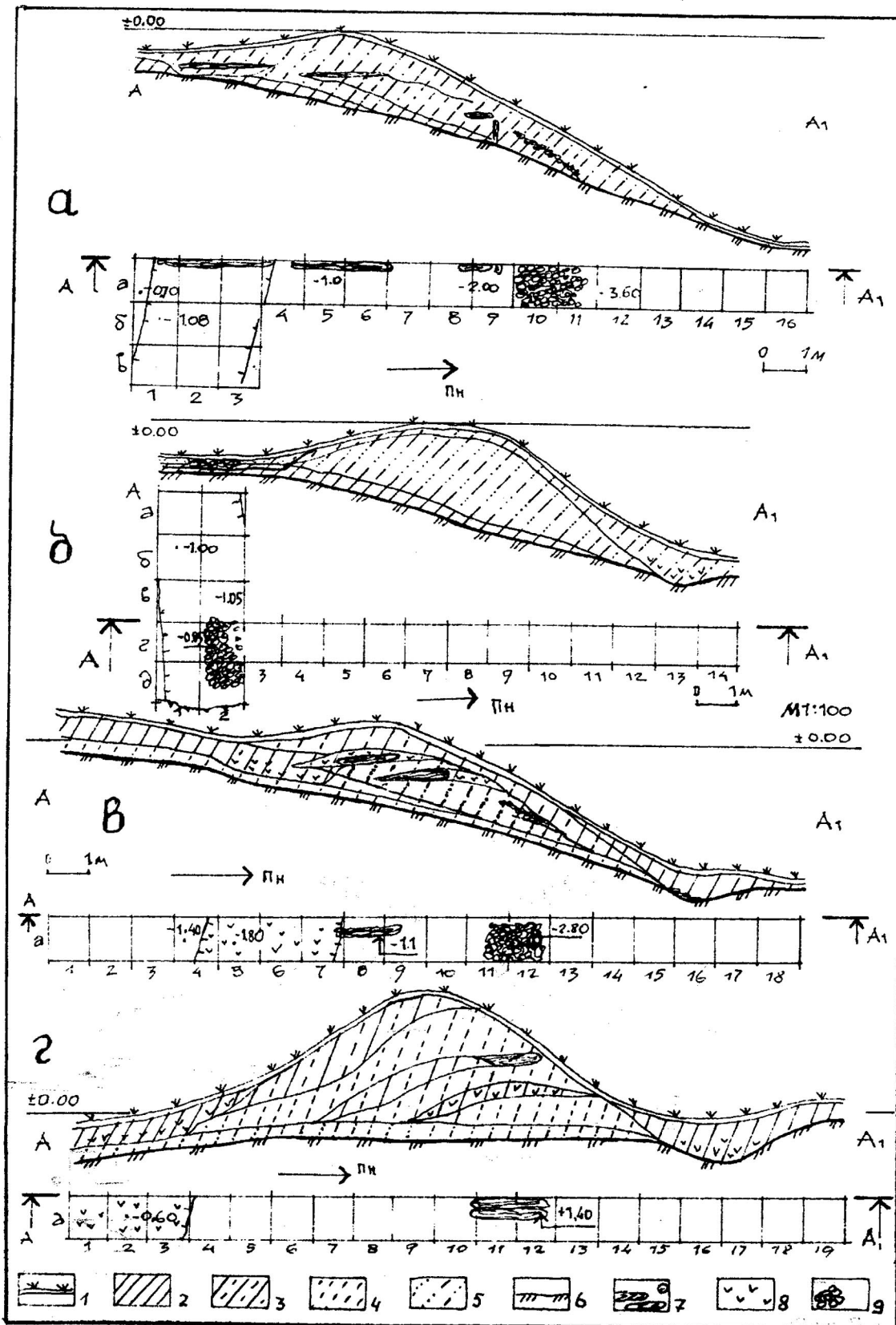

Рис. 6. Плани і профілі першої, другої і третьої ліній оборони. А - Тр. I; Б - Тр. II; В - Тр. III; Г - Тр. IV. 1 - сучасна поверхня; 2 - чорнозем; 3 - жовті лесові суглинки; 4 - світло-жовті лесові суглинки; 5 - темно-сірі лесові суглинки; 6 - материк; 7 - горілі плахи, дерево; 8 - вуглики; 9 - каміння.

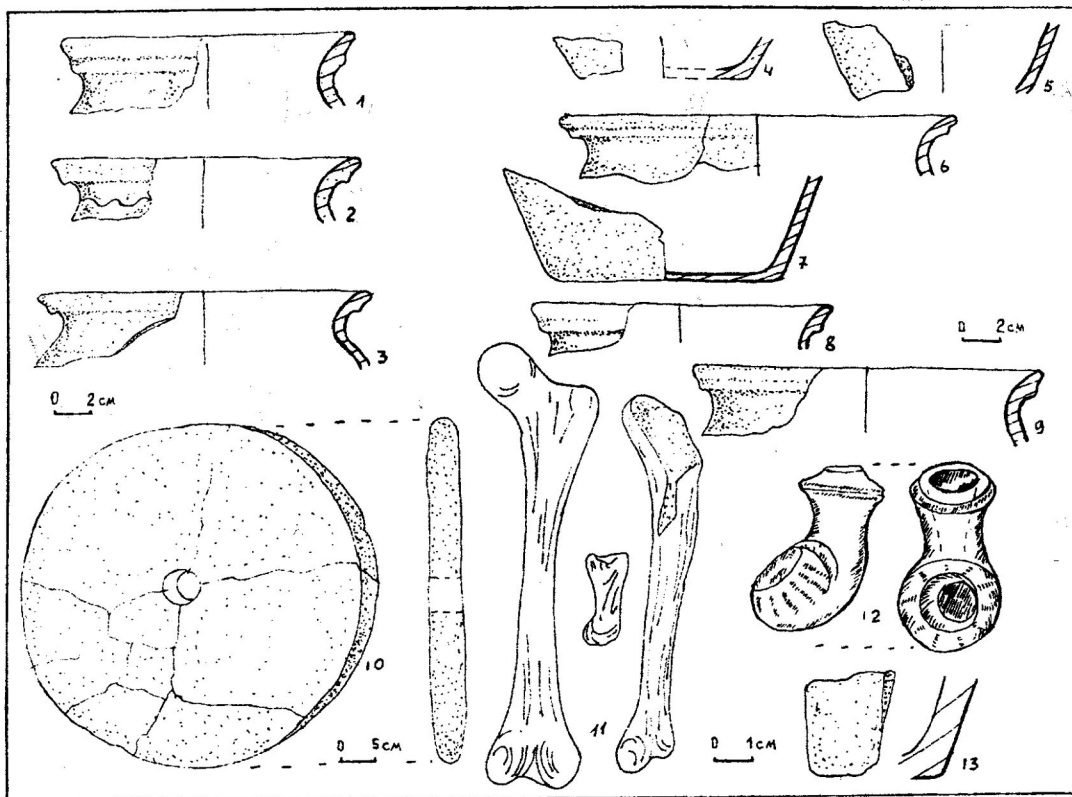

Рис. 7. Знахідки з оборонних споруд та житла Солонського городища.

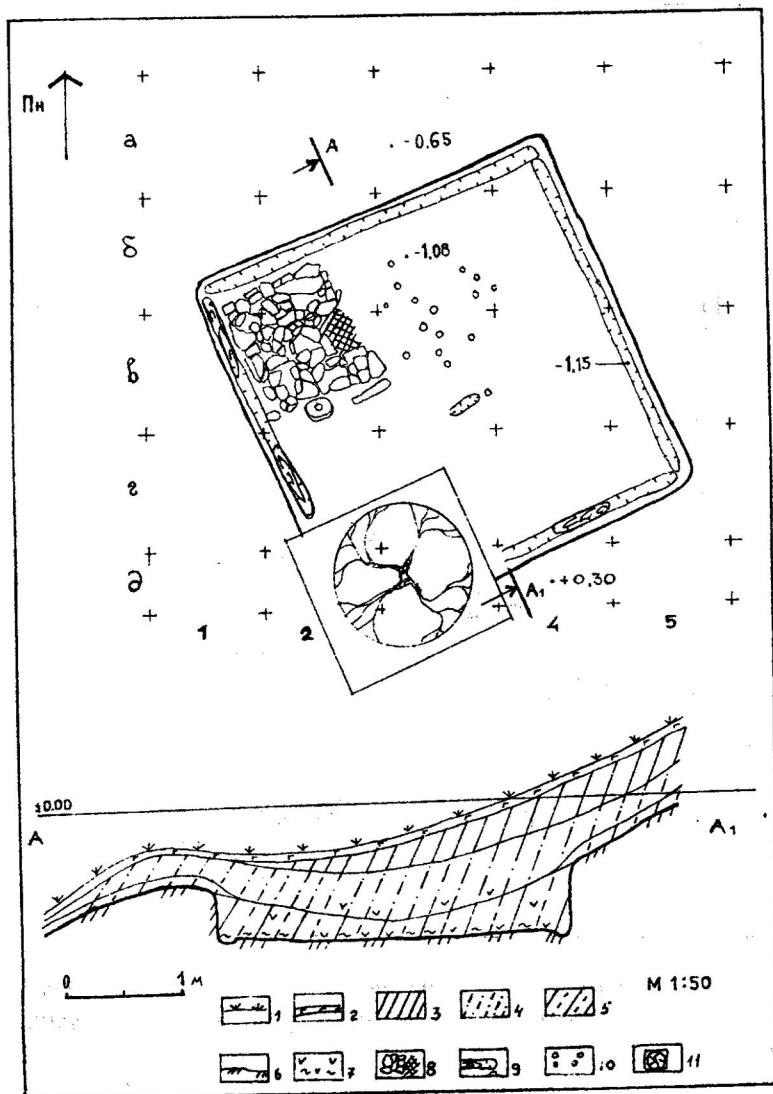

Рис. 8. План і профіль житла № 1 Солонського городища. 1 - сучасна поверхня; 2 - дерн; 3 - чорнозем; 4 - світло-бурі лесові суглинки; 5 - жовті лесові суглинки; 6 - материк; 7 - вуглики, зола; 8 - каміння, черинь; 9 - рівчаки від нижніх вінців зрубу з рештками горілих плах; 10 - стовпові ямки; 11 - не розкопана територія, зайнята деревами.

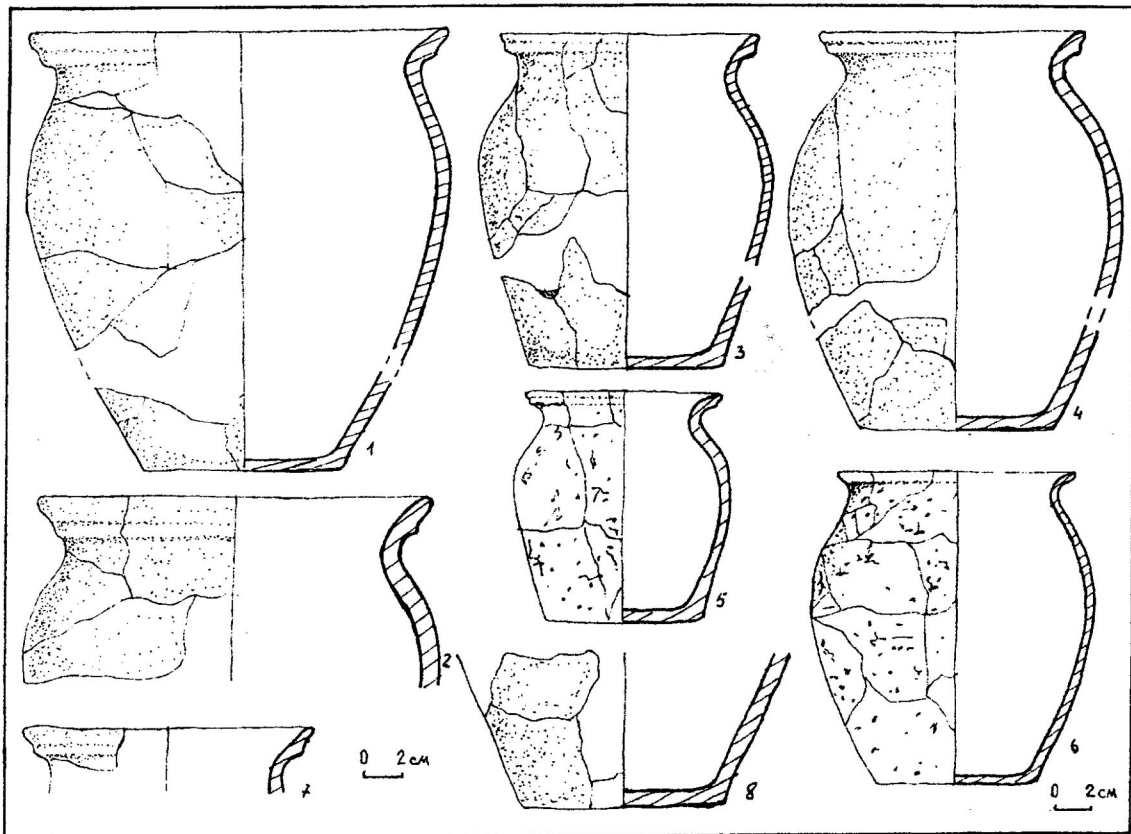

Рис. 9. Кераміка з житла № 1.

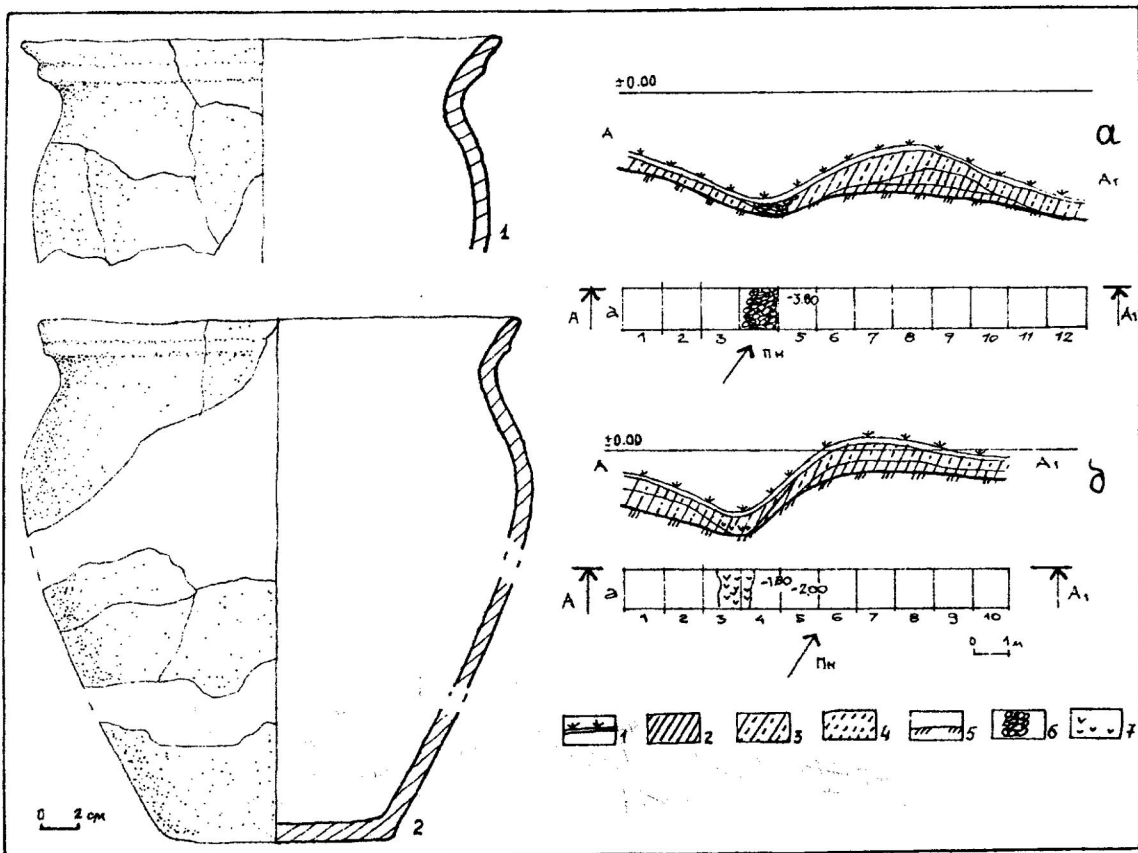

Рис. 10. Профілі V - а і VI - б оборонних ліній та знахідки кухонного посуду з дна ровів. 1 - сучасна поверхня; 2 - чорнозем; 3 - жовті лесові суглинки; 4 - світло-жовті лесові суглинки; 5 - материк; 6 - горілі плахи, дерево; 8 - вуглики, зола.